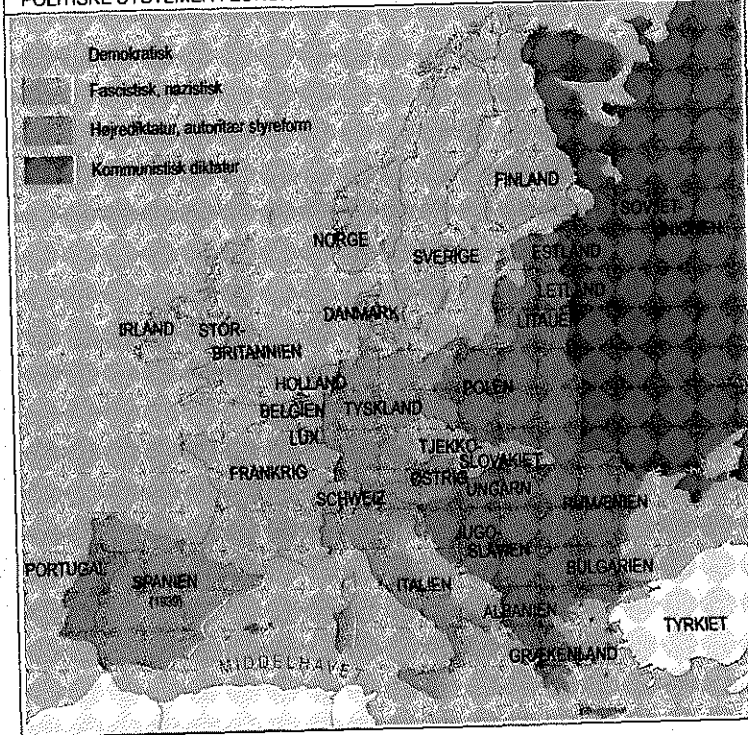

POLITISKE SYSTEMER I EUROPA 1938

NSDAP flertal, som Hitler havde håbet, men da Rigsdagen åbnede, forhindrede et masseopbud af SA-folk de kommunistiske medlemmer i at komme ind i Rigsdagen. Der blev nu fremlagt et lovforslag – den såkaldte bemyndigelseslov – der lagde den lovgivende magt i regeringens hænder. Denne lov blev vedtaget med de nødvendige to tredjedele flertal. Kun socialdemokraterne stemte imod.

Dermed var den nazistiske magtovertagelse en kendsgerning.

En nazistisk étpartistat

I de følgende måneder blev de øvrige partier forbudt – først kommunistpartiet og socialdemokratiet, derefter de borgerlige partier. Tilbage var kun nazistpartiet. Kommunistiske og socialdemokratiske ledere blev sat i nyskabte koncentrationslejre, hvis de da ikke havde held til at flygte ud af landet. Den første socialdemokratiske regeringsleder, Philip Scheidemann, flygtede til Danmark, den senere socialdemokratiske regeringsleder i efterkrigstidens Tyskland, Willy Brandt, endte i Norge.

8. En tysk forfatningsekspert – Ernst Rudolf Huber – om førerstaten, 1939:

"Føreren forener i sig al suveræn magt i riget: Al offentlig magt i staten såvel som i bevægelsen kommer fra førerens magt. Hvis vi skal definere politisk magt ... kan vi ikke tale om "statens magt" men om "førerens magt." ... Førerens magt er altomfattende og total. Den samler under sig alle former for politisk virksomhed; den dækker alle områder af folkets liv; den omfatter alle folkefællerne, som er bundet til føreren i loyalitet og lydighed. ... Førermagten ... er fri og uafhængig, enerådende og ubegrænset."

I 1934 døde rigspræsident Hindenburg. Derefter blev rigskanslerembedet og rigspræsidentembedet samlet overdraget til Hitler, der nu var hele det tyske folks enerådende fører. Et led i magtkoncentrationen var afskaffelsen af fagforeningerne. De blev sluttet sammen med arbejdsgiverforeningerne i en samlet organisation, der var under direkte statslig kontrol. Også opdelingen i enkeltstater ophævedes. Den erstattedes af en ny administrativ enhed, der kaldtes en "gau". Hvor enkeltstaternes politiske ledere havde været folkevalgte, blev lederen af det enkelte "gau" udnævnt af indenrigsministeren. Magtkoncentrationen var total.

Det var en helt ny forestilling om stat, folk og regering, der skabtes af det nazistiske styre. Den adskilte sig grundlæggende fra både kejsertidens monarki og Weimarrepublikkens demokrati. Der var blevet skabt en "førerstat", som man kun kunne finde paralleller til i Mussolinis Italien.

Efter magtovertagelsen blev SA et problem for Hitler. På det tidspunkt havde korpset 700.000 medlemmer, i høj grad rekrutteret fra arbejderklassen. Deres ledere talte om, at den sociale revolution skulle følge efter den nationale, og forestillede sig, at SA skulle være en slags tysk folkehær. Det var en udfordring både til det erhvervsliv, der havde finansieret Hitler, og til den tyske hær, der som følge af Versailles-traktaten udgjorde kun 100.000 mand. For at beholde erhvervslivets og Rigsværnets støtte måtte Hitler derfor uskadeliggøre SA. Det skete i "de lange knives nat", hvor SA-lederne blev skudt ned uden retsforhandling eller domfældelse. Organisationen fik derefter nye, loyale ledere og var ikke længere en selvstændig magtfaktor i parti og stat.

Raceundervisning i en tysk skole, 1943.

Nazismens ideologi og tilhængerskare

Den tyske nazisme havde vældig mange fællestræk med den italienske fascisme. Den byggede på førerprincippet, afviste demokratiet, forherligede staten, den var antikommunistisk og anti-liberalistisk. Men et særligt træk ved nazismen var dens ekstreme racisme. Denne racisme var en udvækst på nationalismen, for den udnævnte simpelthen en nation, det tyske folk, til at være en race i biologisk forstand, og den hævdede i forlængelse heraf, at menneskeheds forskellige racer kunne ordnes i et hierarkisk system, hvor den ariske (tyske, germanske) race selvfølgelig var evolutionens højdepunkt. De forskellige sproggrupper brugtes som grundlag for denne raceinddeling, således at de germansktalende folk (tyskere, englændere, skandinaver) udnævntes til herrerracer. Lavt placeret var de slaviske folk (russere, polakker osv.) og i bunden af racehierarkiet placeredes jøderne.

Ifølge nazisterne var jøderne begærlige undermennesker, der udgjorde en fare for den tyske nation. Postkort fra 1920'erne.

9. Hitler i Mein Kampf, 1925:

"(Den folkelige verdensanskuelse) tror på ingen måde på, at racerne er lige, men erkender ... deres større eller ringere værd og føler sig på grund af denne erkendelse forpligtet til at kræve, at den bedste og stærkeste sejrer, og at forlange, at den ringeste og svageste bliver underordnet i overensstemmelse med den evige vilje, der hersker over dette univers. ... Der findes kun én menneskeret, den allerhelligste ... nemlig: At sørge for at blodet bevares rent. ... En folkestat må derfor i første række sørge for at hæve ægteskabet op fra den konstante raceskændsels niveau, for at ... avle mennesker i Herrens billede og ikke vanskabte krydsninger mellem menneske og abe".

Antisemitismen

For nazismen var jøderne hovedfjenden. De var karakteriseret ved ikke at have deres eget territorium – de levede som mindretal i de forskellige europæiske lande og var derfor parasitter. I den nazistiske forestillingsverden indgik jøderne overalt i verden i en sammensværgelse, der var rettet mod netop tyskerne, menneskeheds højest udviklede race. Således blev den russiske kommunisme opfattet som et jødisk anslag mod tyskerne. Karl Marx var jo jøde, og det var også Trotskij og mange andre kommunister. Desuden var mange af de amerikanske og engelske storkapitalister jøder. Derfor blev modsætningsforholdet til Storbritannien og USA forklaret med den "jødiske storkapitals" ønske om

at kvæle Tyskland. Jøderne blev fremstillet som bagmændene bag Storbritanniens, Frankrigs og USAs krav om erstatningsbetalinger fra Tyskland, og samtidig som ansvarlige for den russiske bolsjevisme.

Mens jøderne var ondskabsfulde, nederdrægtige undermennesker, der udgjorde en dødelig fare for den tyske nation, var de slaviske folkeslag blot almindeligt mindreværdige, så at sige bestemt til at tjene som en slags arbejds- og tjenerfolk under den ariske herrerrace.

Den nazistiske raceteori – der ikke var en teori, men ren fiktion – resulterede i sin yderste konsekvens i forsøget på helt at

Nazismen dyrkede forestillingen om det oprindelige liv på gården. Ideen var at vise det tyske folks sjælelige og fysiske kraft. "Tysk bjergbondefamilie". Maleri af Rudolf Otto Bech, 1944.

udrydde jøderne i Europa, og den var grundlag for naziregimets ønske om at skabe tyskerne "lebensraum" i Østeuropa på de racemæssigt underlegne slavers bekostning. I nazisternes kamp for at nå regeringsmagten var agitationen mod jøderne et fremragende middel. Den kunne profitere af en traditionel antisemitisme, og den skabte en syndebug, der kunne samle al utilfredshed og frustration.

Appel til småborgerskabet

Nazistpartiet fik især sin tilslutning fra den trængte middelklasse, herunder landbefolkningen, men også arbejdere stemte på partiet. Socialdemokraterne og kommunisterne var dog, ligesom det katolske Centrumparti, i stand til nogenlunde at holde fast i deres vælgerskarer, men de borgerlige, protestantiske midterpartier blev reelt opløst af NSDAP.

Den nazistiske ideologi appellerede meget direkte til det småborger-skab, der følte sig trængt af storkapitalen på den ene side og arbejderbevægelsen på den anden. Nazismen var anti-modernistisk. Samtidig med, at man opbyggede en supermoderne rustningsindustri og byggede motorveje, dyrkede man dyrkede forestillingen om det oprindelige, ægte liv på gårdene og i håndværksvirksomhederne. I partiets bil- ledanvendelse var bindingsværkshusene f. eks. et yndet motiv, og det

samme var karske, sunde bondemænd og -piger. I forlængelse heraf fremhævede nazismen de traditionelle kønsrolleidealer. Kvinderne skulle være gode, sunde mødre, mændene stærke, handlekraftige og udadrettede. Intellektuelle mænd – for slet ikke at tale om intellektuelle kvinder – så man på med mistro og ringeagt. En rigtig mand skulle kunne slås og ikke tænke. Det var udtryk for livsduelighed.

Fortolkninger af nazismen

Nazismen kom til at sætte et uafrystelig præg på det tyvende århundrede. Derfor var det vigtigt for både samtiden og eftertiden at finde frem til en forståelse af fænomenet. Samtidens kommunister havde et svar klar. Fascisme var kapitalismens åbenlyse, terroristiske diktatur. Det var i virkeligheden udtryk for, at kapitalismen vaklede, og at det herskende storborgerskab i desperation smed demokratiets maske og viste kapitalismen, som den virkelig var. De tyske kommunister proklamerede ligefrem i 1933, at efter Hitler kom kommunismen!

I Vesteuropa blev forståelsen af nazismen selvfølgelig længe præget af Anden Verdenskrig og var derfor meget anti-tysk. Mange britiske og amerikanske historikere hævdede, at Tyskland simpelthen var uegnet til demokrati. De så nazismen som en videreførelse af det tyske kejserriges autoritære styreform.

10. Den engelske historiker A. J. P. Taylor, 1945:

"(Det tredje Rige) var et system bygget på terror, ude af stand til at fungere uden det hemmelige politi og koncentrationslejren; men det var også et system, der repræsenterede de dybeste ønsker i det tyske folk. Det var faktisk det eneste tyske regeringssystem, som nogensinde er skabt på folkets initiativ. ... Det tredje Rige byggede udelukkende på tysk styrke og tyske tilbøjeligheder; det skyldte ikke fremmed indflydelse noget. Det var et tyranni, som det tyske folk havde påført sig selv."

Denne nationalistiske britiske forståelse af Tyskland og tyskere har trukket lange spor i resten af det tyvende århundrede. Resterne af den ses stadig i sensationspressen i forbindelse med f.eks. fodboldlandskampe mellem England og Tyskland.

Andre historikere – ikke mindst selvfølgelig tyske – afviste at betragte nazismen som et barn af tysk politisk kultur. De så snarere fascismen og nazismen som et resultat af den europæiske civilisations fald og forræelse som følge af Første Verdenskrig. Denne krise for gamle og hævdvundne værdier skabte sammen med de økonomiske og

11. Den engelske historiker Alan Bullock, 1991:

"Samfundshistorikere og samfundsforskere finder det naturligt at søge historiske forandringer udtrykt i personlige faktorer som demografiske ændringer, folkevandringer, industrialiseringens og teknologiens indvirkning på samfundet. De beskæftiger sig med mennesker kollektivt som medlemmer af grupper, hvor individuelle karaktertræk drukner. ... Hastigheden, hvormed ændringer inden for økonomi og samfundsforhold finder sted, gør det vanskeligt at tro, at enkeltindivider kan have nogen indflydelse på historiens gang.

Ingen kan med rimelighed sætte

spørgsmålstegn ved, at dette er normen. Men der opstår en anden situation, når krig, revolution eller en anden form for voldsom omvæltning afbryder normalitet og kontinuitet. Samfund bliver ustabile, adfærden uforudsigelig, og mere ekstreme forløb er tænkelige. Under sådanne omstændigheder er det muligt for enkeltindivider at udøve en kraftig, for ikke at sige afgørende, indflydelse på begivenhederne ... (Jeg) har svært ved at forestille mig den ekstraordinære fremgang for et radikalt højrefløjsparti som nazisternes mellem 1930 og 1933 under nogen anden leder"

sociale katastrofer muligheden for de samvittighedsløse demagoger som Mussolini og Hitler. Her kommer spørgsmålet om personlighedens rolle ind i billedet, for ifølge disse historikere var nazismen utænkkelig uden Hitler. Også den store engelske historiker Alan Bullock har understreget enkeltpersonens afgørende rolle i historien. Ifølge ham var udviklingen i 1930'erne ikke tænkelig uden Hitler.

Vejen mod holocaust

Det mest forfærdelige ved det nazistiske styre i Tyskland var dets racisme og antisemitisme. Fra magtovertagelsen og frem til 1937 blev den jødiske befolkning skridt for skridt frataget sine borgerlige rettigheder og udstødt af samfundet. Allerede i april 1933 blev jøder klassificeret som "ikke-ariere" og udelukket fra universiteterne, fra hæren, offentlig administration og fra medierne. Jøder måtte heller ikke drive landbrug. De berygtede racelove fra 1935 forbød ægteskab eller seksuelt samkvem mellem tyskere og jøder og berøvede jøderne deres statsborgerskab. De blev forment adgang til svømmehaller, parker, cafeer, restauranter og teatre. De fik forbud mod at praktisere som læger, tandlæger og sagførere. En foreløbig kulmination indtraf med den såkaldte "Krystallnat" i november 1938. Her blev 400 synagoger nedbrændt og 7.500 jødiske forretninger smadret. Det knuste glas på gaderne gav navn til overgrebet. Det var regeringen og partiet, der

Efter Hitlers magtovertagelse i 1933 organiserede SA en boykot af jødiske ejede butikker. Fotograf fra Hamborg.

som i 2005 undskyldte den danske statsminister, Anders Fogh Rasmussen, at de danske myndigheder havde udvist tyske jøder til Tyskland, hvor de omkom i udryddelseslejre.

"Endlösung"

Jødeforfølgelserne tog en ny og makaber drejning under Anden Verdenskrig. Med besættelsen af den vestlige del af Polen (1939) kom mange millioner jøder til at leve under tysk herredømme. Her tvangsforflyttede man jøderne ind i overbefolkede ghettoer, hvoraf de fleste lå i det sydlige Polen. En sådan ghetto var en præcist afgrænset og afspærret bydel, og levevilkårene her var forfærdelige og hundrede tusinder døde af sult og sygdom.

Et yderligere skridt ud i barbariet blev taget med det tyske angreb på Sovjetunionen i 1941. Under den tyske fremrykning begyndte man nu simpelthen at udrydde den jødiske befolkning, hvor man kom frem. Særlige "Einsatzgruppen" rensede de besatte områder for jøder. De blev drevet sammen fra landsbyer og byer, skudt og kastet i massegrave, som de først havde måttet grave selv. Alt i alt blev over 1,2 millioner jøder ombragt på denne vis. Nedskydning af mænd, kvinder og børn i en sådan skala viste sig at være dyrt, mandskabskrævende og psykologisk nedbrydende for bødlerne. Heinrich Himmler, der var leder af elitekorpset SS (Schutzstaffeln), var ved at besvime, da han overværede en massakre på jøder i Sovjetunionen. Derfor søgte man efter mere kliniske måder at aflive folk på. Det førte til udviklingen af udryddelseslejrene. På en kon-

Efter erobringen af Polen i 1939 forflyttede man de polske jøder til overbefolkede ghettoer. Fotograf fra ghettoen i Lublin i det østlige Polen, 1941.

ference nær Berlin (Wansee-konferencen) i januar 1942 drøftede de ansvarlige for jødeproblemet og for de besatte områder i Østeuropa, hvordan man skulle gennemføre den endelige løsning – ”Endlösung” – på jødeproblemet. Herefter blev masse mordet systematisk organiseret. Der oprettedes 6 udryddelseslejre i Polen. Hertil skulle alle europæiske jøder transporteres. De arbejdsdygtige skulle sættes til tvangsarbejde på minimale madrationer og derigennem arbejde sig ihjel – ”Vernichtung durch Arbeit”. De uarbejdsdygtige skulle dræbes i gaskamrene. Ud over jøder blev også sigøjnerne udsat for systematisk folkemord, og også politiske fanger og grupper som f. eks. homoseksuelle og Jehovas Vidner endte i udryddelseslejrene. Alt i alt regner man med, at omkring 6 millioner jøder blev ofre for folkemordet.

Holocaust – ordet betyder ”brændoffer” på hebraisk – er et forbløffende og rædselsvækkende fænomen. Det er et uset eksempel på systematisk, industrialiseret masseudryddelse, og det er samtidig helt irrationelt. Midt under en total krig, der kræver mobilisering af alle ressourcer, anvendte det tyske rige soldater, jernbanekapacitet, byggerikapacitet og administrativ indsats for at finde jøder på græske øer og i russiske landsbyer og at fragte dem til Polen til udryddelse. Det var en helt igennem indbildt trussel, man her udryddede, som var det nazistiske Tyskland blevet fanget af sin egen absurde antisemitiske demagogi. En helt kontant gevinst fik tyskerne ud af jødeforfølgelserne. De myrdede jøders ejendom – jord, værdipapirer, smykker, møbler og værdigenstande – blev beslaglagt af den tyske besættelsesmagt overalt i Europa, og indtægterne fra dette rov gik i den tyske statskasse.

Hvem var ansvarlige?

Den store sociolog og filosof Hannah Arendt (1906 – 1975), som selv var tysk jøde, men som havde held til at emigrere til USA, fremhævede det, hun kaldte ”ondskabens banalitet”. Hun havde overværet retssagen mod Adolf Eichmann, der var en hovedmand i organiseringen af udryddelsen, og han – og Hannah Arendt mente mange med ham – var ikke drevet af noget had mod jøderne, men udførte sit hverv som en hvilken som helst administrativ opgave. Han var blot helt ude af stand til at føle med, identificere sig med ofrene. Tilsyneladende normale mennesker viste sig i stand til at abstrahere fra ofrenes lidelser. Ofrene blev ”dehumaniserede”, dvs. de mistede deres status som rigtige mennesker i bødlernes øjne.

Hvem var ansvarlige? Var det den nazistiske ledelse, der udstedte ordrene? Eller var det større dele af den tyske befolkning, der var medansvarlig? Efter krigen hævdede mange tyskere – også soldater, der befandt sig i nærheden af udryddelseslejrene – at de var uvidende om, hvad der foregik.

frielse af fanger i koncentrationslejren Lublin, der i 1942 blev udryddelseslejr for jøder. Mere end 250.000 jøder blev myrdet eller omkom af sult og mishandling, før lejren blev friet af sovjetiske tropper i juli 1944.

Den jødisk-amerikansk forsker, Daniel Goldhagen, udgav i 1996 en bog med titlen ”Hitlers Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust”. Han har hæftet sig ved, at antisemitismen var almindelig og vidt udbredt i Tyskland, og han understreger, at mange tyskere har haft berøring med den omfattende udryddelsesproces og har haft mulighed for at vide, hvad der foregik, hvis de ønskede at vide det og ikke fortrængte det. Efter hans opfattelse accepterede hovedparten af den tyske befolkning stiltiende folkemordet.

12. Den jødiske amerikanske historiker Daniel Goldhagen, 1996:

”At forsøge på at forklare tyskernes handlinger ... ved at stole på deres selvretfærdiggørende vidneudsagn ville være det samme som at skrive kriminalitetens historie i USA ved at bygge på de udsagn, som de kriminelle har fremsat over for politi, anklagere og domstole. De fleste kriminelle hævder, at de er blevet fejlagtigt anklaget. De undlader helt sikkert frivilligt at fremkomme med oplysninger om andre kriminelle forhold, som de måtte være indblandet i, og som myndighederne ikke kender til. Hvis de ikke ... kan benægte deres faktiske skyld, så søger de efter enhver mulighed for at skubbe ansvaret for forbrydelserne over på andre. ... Hvorfor skulle vi tro, at de, der er medskyldige i en af de største forbrydelser i menneskeheden historie, skulle være mere ærlige og belaste sig selv mere?”

Han har undersøgt eksempler på de særlige "Einsatzkommandoer", der udryddede jøder i Rusland, og mener at kunne konstatere, at de bestod af ganske almindelige gennemsnitstyskere og ikke af særligt opfanatiserede nazister. De var i vid udstrækning familiefædre og mænd, der ikke var fysisk egnede til kamp i forreste række, men som kunne bruges til at gennemføre udrensningerne. Goldhagens bog blev voldsomt angrebet i Tyskland, hvor mange mente, at Goldhagen tillagde det tyske folk en kollektiv skyld, og hvor historikere rettede en skarp faglig kritik imod den. Goldhagen fandt dog også støtter, der fremhævede, at jødefølgelserne ikke havde været et vigtigt tema for det tyske folk under krigen, og at man i alt fald de første årtier efter krigen foretrak ikke at beskæftige sig med spørgsmålet, skønt mange havde en i alt fald delvis viden.

Daniel Goldhagen mener at kunne påvise, at de særlige "Einsatzkommandoer", der udryddede jøder i Sovjetunionen var almindelige gennemsnitstyskere. Henrettelsesscene 1941/42.

Kan man lægge historien bag sig?

I Tyskland har holocaust naturligvis været – og er fortsat – et stort traume, som man har forsøgt at bearbejde. Tyskerne har talt om "Vergangenheitsbewältigung", hvilket vil sige afklaring og erkendelse af fortiden, og jødeudryddelserne har været et stadigt tema i

13. Den tyske professor Ullrich Herbert: Det rigtige spørgsmål, 1996:

„Man skal ikke narre sig selv: Folkemordet på jøderne blev bestemt ikke begået af „tyskerne“ og var ikke et resultat af en „eliminatorisk antisemitisme“ med århundredelange rødder i tysk kultur. Men en betydelig del af den tyske befolkning var i forskellig grad fjendtligt indstillet over for jøderne, og denne holdning har uden tvivl været af betydning for iværksættelsen og gennemførelsen af folkemordet. ... Antallet af tyskere, der deltog i begivenhederne, løber måske ikke op i millioner, men man må dog gå ud fra, at det var mange gange 10.000. Og mændene i Rigssikkerhedsforvaltningens ledelsesgrupper, i SS og i indsatsgrupperne, der nærmest må anses for kernegruppen i gennemførelsen af folkemordet, var ikke outsiders eller marginalgrupper, men fra de midterste og ledende lag i det tyske samfund.“

brydningerne mellem den ældre generation og efterkrigsgenerationen. Sammen med det totale tyske nederlag i 1945 har det gjort nutidens tyskere særdeles antimilitaristiske, ikke mindst sammenlignet med briter, franskmænd og russere.

Nogle tyske historikere mener, at tyskerne nu må lægge fortiden bag sig uden dog at glemme. Den fremtrædende nazisme-historiker Ernst Nolte har talt om "den fortid, der aldrig ophører" ("Vergangenheit, die nicht vergehen will"). Hvis tyskerne kan lægge denne fortid bag sig, kan Tyskland atter optræde som et "normalt" land i udenrigspolitisk henseende uden at bære rundt på et skyldkompleks. Nolte mener, at det ikke var korrekt at betragte holocaust som en så enestående begivenhed i historien, der ikke lod sig sammenligne med noget som helst andet. Han hævder, at holocaust udnyttede af de overlevende og deres efterkommere til at opnå en permanent privilegeret status som moralsk overlegne. Nolte mener, at Stalins fangelejre udmærket kan sammenlignes med Hitlers udryddelseslejre.

14. Ernst Nolte, 1986:

„...følgende spørgsmål må synes tilladeligt, ja uomgængeligt: Gennemførte nationalsocialisterne, gennemførte Hitler måske udelukkende en "asiatisk" forbrydelse, fordi de betragtede sig selv og deres lige som mulige eller faktiske ofre for en "asiatisk" forbrydelse? Kom Gulag øhavet ikke før Auschwitz? Var bolsjevikernes "klassemord" ikke den faktiske og logiske optakt til nationalsocialisternes "racemord"? ... Hidrører Auschwitz måske i sit udspring fra en fortid, der ikke vil ophøre?“

Noltes synspunkt udløste i midten af 1980'erne en voldsom offentlig strid mellem tyske historikere og kulturpersonligheder, en diskussion, der førtes i Tysklands ledende aviser.

USA: Det store chok i 1929

Afslutningen på Første Verdenskrig havde betydet et spring fremad for demokratiske styreform. Den økonomiske krise i 1930'erne førte til et voldsomt tilbageslag. Som beskrevet ovenfor bredte fascistiske og nationalistiske, højrediktatoriske regimer sig i Øst-, Syd- og Centraleuropa. I Europa var det kun de nordiske lande, Storbritannien, Irland, Frankrig, Holland, Belgien, Schweiz og Tjekkosllovakiet, der holdt fast i en demokratisk styreform. I alle disse lande betød den økonomiske krise, at det politiske system måtte udvikle nye metoder og strategier til at overvinde krisen eller i det mindste mildne dens virkninger. At det lykkedes kan betragtes som de demokratiske systemers svendestykke.

I USA var der slet ikke grobund for autoritære nationale strømninger, formentlig fordi USA som indvandringsland var etnisk sammensat og uden europæernes historiske nationalitetsbegreb. Den amerikanske nationalisme var i stedet båret af politiske idéer om individernes frihed og ligestilling, idéer der havde ligget bag den amerikanske uafhængighedserklæring tilbage i 1776. Amerikansk nationalisme byggede på forestillingen om, at amerikanerne gen-

På "Den sorte torsdag", den 24. oktober 1929, krakkede børsen i New York. Bekymrede aktieejere foran børsbygningen i Wall Street.

nem deres indvandring til USA havde valgt den frie, demokratiske styreform, der sås som det specifikt amerikanske.

Demokratierne kom imidlertid under hårdt pres, da verdenskrisen slog igennem i 1929-1930. Traditionel amerikansk liberalisme dikterede, at staten ikke skulle føre nogen aktiv økonomisk politik. Det økonomiske liv i en kapitalistisk stat udviklede sig med opgange og nedgange, og hvis staten blandede sig i dette konjunkturforløb, ville den kun gøre ondt værre.

Det var den visdom, den amerikanske præsident Herbert Hoover (1929-1933) holdt sig til, da krisen brød igennem. Det viste sig imidlertid, at denne krise var langt alvorligere end noget, man tidligere havde oplevet.

Der var tale om en overproduktionskrise, der slog igennem med voldsom kraft, fordi en lang opgangskonjunktur havde skabt urealistiske forventninger til, at aktierne ville fortsætte med at stige. Banker lånte penge ud til aktiekøb, og kurserne blev spekuleret op på et urealistisk niveau. Da så virksomhedernes afsætning svigtede, brød korthuset sammen. Aktiekurserne styrted ned, bankerne tabte penge og gik fallit, så folk mistede deres sparepenge. Virksomheder lukkede, folk blev arbejdsløse og det sendte efterspørgslen endnu længere ned. De samlede lønindkomster i USA faldt fra 55 milliarder dollars i 1929 til 33 milliarder i 1931. Folk måtte gå fra hus og hjem, landmænd måtte opgive deres gårde, og antallet af hjemløse voksede dramatisk. Fattige familier byggede skure af blik og brædder i nyopdukkede slumkvarterer omkring de store byer. Millioner af mennesker sultede, og der var omfattende social uro med strejker og voldsanvendelse.

USAs økonomi 1929-1940					
År	BNP i 1929-priser, mia. dollars	Investeringer, mia. dollars	Arbejdsløse, millioner	Arbejdsløse, % af arbejdsstyrken	Landbrugets salgspriser, 1910 = 100
1929	104,4	16,2	1,6	3,2%	148
1930	95,5	10,3	4,3	8,7%	125
1931	89,5	5,5	8,0	15,9%	87
1932	76,4	0,9	12,1	23,6%	65
1933	74,2	1,4	12,8	24,9%	70
1934	80,8	2,9	11,3	21,7%	90
1935	91,4	6,3	10,6	20,1%	109
1936	100,9	8,4	9,0	16,9%	114
1937	109,1	11,7	7,7	14,3%	122
1938	103,2	6,7	10,4	19,0%	97
1939	111,0	9,3	9,5	17,2%	95
1940	121,0	13,2	8,1	14,6%	100

15. Yip Harburg, en berømt sangskriver, fortæller om New York i begyndelsen af 1930'erne:

"Jeg gik ned ad gaden dengang, og man så folk stå i kø for at få mad ("bread lines"). Den længste i New York dengang var William Randolph Hearsts.* Han havde en stor lastbil med mange folk og mægtig store kedler med varm suppe – og brød. Fyrene stod på række hele vejen rundt om Columbus Park, gade efter gade, og ventede. ... Jeg skrev "Bror, kan du undvære en skilling" ("Brother, Can You Spare a Dime")**

* Hearst var mangemillionær og avis-konge

** "Brother, Can You Spare a Dime" er nok den berømteste sang om nøden under depressionen.

Æblesælgeren blev et symbol på 1930'ernes krise i USA.

New Deal

Da den demokratiske guvernør for New York, Franklin Delano Roosevelt, vandt præsidentvalget i 1932 (præsident 1933-1945), indvarslede han en ny politik med en langt højere grad af statsindgriben i økonomien. Der blev givet hjælp til landmændene til gengæld for, at de indskrænkede de tilsåede arealer. Det skulle standse prisfaldet. Der blev iværksat store offentlige anlægsarbejder for at reducere arbejdsløsheden. Mens det hidtil havde været op til delstaterne og private organisationer at yde social bistand til mennesker i nød, begyndte forbundsmyndighederne nu også at indføre en social lovgivning for hele USA, som skulle afbøde de værste virkninger af sygdom og arbejdsløshed.

16. Af Roosevelts tiltrædelses tale, 4. marts 1933:

"Vores største umiddelbare mål er at få folk i arbejde. Det er ikke et uløseligt problem, hvis vi møder det klogt og modigt. Det kan delvis opnås ved direkte ansættelse af regeringen selv, idet vi behandler opgaven, som vi ville behandle en nødsituation som følge af krig, men samtidig vil vi ved hjælp af denne beskæftigelse få gennemført meget fornødne projekter, som vil stimulere og organisere udnyttelsen af vores naturressourcer. ... Opgavens løsning kan fremmes ved at hæve værdien af landbrugsprodukterne og derigennem evnen til at købe produkterne fra vore byer. Den kan fremmes ved at ... forhindre de tragiske tab ved tvangsauktioner over små hjem og landbrug. ... Den kan fremmes ved at samle den sociale bistand, som i dag er spredt, uøkonomisk og ulige"

Den mest kontroversielle del af New Deal-politikken var den såkaldte National Industrial Recovery Act. Den oprettede en National Recovery Administration (NRA), der skulle "skabe en mægtig kooperativ bevægelse i hele industrien med henblik på at opnå udstrakt ny beskæftigelse, afkorte arbejdsugen og forhindre ulige konkurrencevilkår og katastrofal overproduktion". Idéen var, at virksomhederne i de enkelte brancher under NRAs ledelse skulle aftale regler for løn, arbejdstid osv. NRA stræbte efter at sænke arbejdstiden til 40 timer om ugen.

Ved at sænke arbejdstiden kunne man få flere i arbejde, og en minimumsløn ville øge efterspørgslen. Når alle i en branche accepterede disse vilkår, ville virksomhederne konkurrere på lige vilkår, og man ville opnå den ønskede effekt. I nogle tilfælde skulle NRA ligefrem kunne tildele de enkelte virksomheder produktionskvoter, som de ikke måtte overskride – ideen var jo bl. a. at undgå overproduktion med nye prisfald som uundgåelig følge.

NRA-lovgivningen blev kendt forfatningsstridig af Højesteret i 1935, men enkeltstaterne fik alligevel af Højesteret lov til at indføre love om mindsteløn.

17. Senator Henry Hatfield, West Virginia, ved fremlæggelsen af NRA-forslaget i Kongressen:

"Dette lovforslag socialiserer amerikansk industri. Selv hvis Karl Marx var stået op af sin grav for at udforme lovforslaget, så kunne sejren for hans idéer ikke have været større. Det mærkelige er, at Stalin, den gudløse sovjetiske regerings zar, ikke har sendt et lykønskningstelegram til Det Hvide Hus, for lovforslaget reklamerer så åbenlyst med, at det er "Made in Moscow". Hvis dette lovforslag vedtages, vil alle det demokratiske partis medlemmer kunne ansættes i det offentlige. ...

(Det) brændemærker ... de traditionelle amerikanske dyder: Individets værd, gavmildhed, sparsommelighed, klogskab, personlig hæderlighed og ansvarlighed. ... Gennem dette lovforslag forsøger man at udøve en despotisk kontrol med al industriproduktion, arbejdstidens længde, løningernes størrelse og derfor også med priserne. Kvotesystemet støttes ikke kun, det foreskrives også. ... Er det ikke marxisme?"

Keynesiansk politik

Lovgivningen kritiseredes fra højrefløj, der fremstillede den som en afart af den kommunistiske planøkonomi i Sovjetunionen. Andre mente, den var inspireret af den fascistiske italienske stat. Mere relevant er det dog at se den i relation til den store engelske økonom, John Maynard Keynes' teorier om, hvordan en stat i den kapitalistiske verden skulle styre igennem kriser. Keynes, der først havde gjort

Collage med den engelske økonom John Maynard Keynes i forgrunden.

sig bemærket med sin kritik af omfanget af de tyske erstatningsbetalinger efter Første Verdenskrig, mente, at staten i perioder med arbejdsløshed og lav vækst skulle give flere penge ud, end den opkrævede i skat for derigennem at øge efterspørgslen i samfundet. Staten skulle så låne for at dække underskuddet. Tilsvarende skulle staten i tider med stor efterspørgsel og lav arbejdsløshed holde igen ved at lave overskud på statens regnskab og dermed trække penge ud af samfundet og dæmpe efterspørgslen.

Rent faktisk arbejdede Roosevelt med underskud på forbundsregeringens budget, svingende fra 2 til 6 milliarder dollars i perioden 1933 til 1940. Det betød, at der blev pumpet meget købekraft ud i samfundet, og det hjalp med til at dæmpe krisen. Arbejdsløsheden forsvandt dog først med USAs indtræden i Anden Verdenskrig. I 1943 var arbejdsløsheden nede på 1,9% – men da var statens underskud også på 54 milliarder dollars. Det er nemmere for en stat at retfærdiggøre, at den låner penge for at føre krig end for at hjælpe arbejdsløse.

New Deal var en politisk milepæl i amerikansk politik. Trods voldsomme angreb fra populistiske højrebewægelser og fra de små og svage socialistiske bevægelser og det næsten betydningsløse kommunistparti blev Roosevelt umådelig populær. Mod slutningen af 1930'erne havde han utvivlsomt mere magt end nogen tidligere præsident. Også USA havde fået sin "stærke mand", der ledte det gennem krisen, men inden for den demokratiske

forfatnings rammer og med helt igennem fredelige og demokratiske midler. Der var blevet sat en ny norm for, hvad forbundsmyndighederne kunne og skulle beskæftige sig med. Det blev anerkendt, at regeringen havde et hovedansvar for at regulere økonomien, og at den sammen med enkeltstaterne også havde et ansvar for socialpolitikken. Det var et skridt på vejen mod det, der senere blev kaldt velfærdsstaten.

Den danske model

Også i Danmark ramte krisen i 1930'erne hårdt. Dansk økonomi var afhængig af landbrugseksport. Storbritannien var det suverænt vigtigste marked, Tyskland det næstvigtigste. Da krise og arbejdsløshed ramte disse to lande, faldt efterspørgslen efter de luksuspregede danske landbrugsvarer (svinekød, smør). Priserne faldt, og da landbrugernes udgifter til rente og afdrag på gælden var uændrede, kom

tusinder af landmænd ud i store vanskeligheder, og mange måtte gå på tvangsauktion – 1.700 i 1930, 4.300 i 1932.

Landbruget var hovederhvervet, og når det havde dårlige tider, ramte det også industrien og de øvrige byerhverv. Arbejdsløsheden sprang i vejret. I forvejen var den ganske høj – 14% i 1930 – men i 1932 var den oppe på hele 32%. Også blandt danskerne var den sociale nød stor – og angsten for fremtiden var betydelig. Alligevel gav krisen ikke for alvor rystelser i det politiske system. I modsætning til i Tyskland var de politiske yderfløje – kommunisterne og nazisterne – ubetydelige størrelser. I 1932 kom kommunistpartiet ind i Folketinget med 2 mandater, mens nazistpartiet i 1939 blev repræsenteret med 3 mandater.

Det danske samfunds store politiske stabilitet var sikkert et udtryk for, at befolkningen var meget fast forankret i en klassestruktur, som modsvarede af den politiske struktur. Gårdejerne havde landboforeningerne som interesseorganisation og repræsenteredes politisk af partiet Venstre. De små landbrugere, husmændene, havde også deres foreninger og deres parti, Det Radikale Venstre. Byborgerskabet havde arbejdsgiverforeninger og håndværkerforeninger, og politisk repræsenteredes de af Det Konservative Folkeparti, mens arbejderne havde deres fagforeninger og deres parti, Socialdemokratiet. Denne politisk-sociale struktur var vokset frem i tiden efter 1870.

I 1929 havde Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre dannet regering. De havde nemlig fået flertal i Folketinget. Dengang havde man i Rigsdagen to ting, det andet var Landstinget, hvor valgretsalderen var højere. Her var der et borgerligt flertal med Venstre og Konservative. Det betød, at lovgivning måtte gennemføres ved et kompromis mellem regeringspartierne og mindst ét af de to store borgerlige partier. Under ledelse af statsminister Thorvald Stauning lykkedes det rent faktisk regering og Rigsdag at forhandle sig frem til kompromisser, der tilgodeså de forskellige klassers interesser. I 1932 enedes man om, at staten skulle bestemme, hvad der skulle importeres til landet og hvorfra. Dermed kunne man beskytte dansk industri, og man kunne love englænderne at købe deres varer – bl.a. kul – hvis de fortsat ville købe danske landbrugsvarer. Som i USA blev der iværksat beskæftigelsesarbejder for at nedbringe arbejdsløsheden.

Kanslergadeforliget 1933

Det mest betydningsfulde forlig blev indgået i 1933, nøjagtig samtidig med, at Hitler fik regeringsmagten i Tyskland. I dette såkaldte Kanslergadeforlig mellem Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre og Venstre gik staten ind og støttede landbruget på en lang række områder. I lighed med i USA udviklede man et system, hvor man rationerede landbrugernes produktion for at undgå, at overproduktion skulle presse priserne ned. Man bestemte desuden i 1933, at aftalerne

18. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen i Dansk socialhistorie, 1980:

"Den politiske venstrefløjns kritik af socialreformen dengang og nu retter sig generelt mod den neddæmpning, der må antages at følge heraf i arbejderklassens radikale potentiel. Således blev den voksende arbejdsløshedsbevægelses* styrke inddæmnet, da nogle af de mest grelle forskelle mellem de arbejdsløse og de beskæftigede formindskedes. Steincke** selv var ikke blind for denne virkning af socialloven og udtalte i Folketinget, at 'det er lige så vel i de besiddendes velforståede interesser, idet ingen i et ordnet samfund er interesserede i en stigende polarisering samtidig med dertil hørende skærpede og desorganiserende klassekampe"

*arbejdsløshedsbevægelsen lededes af kommunistpartiet

** K. K. Steincke var socialminister og socialdemokrat.

mellem arbejdsgivere og arbejdere skulle forlænges – dermed slap arbejderne for en lønnedgang, og det gav dem deres købekraft. Man gennemførte en socialreform, der afgørende forbedrede vilkårene for samfundets fattige og for de arbejdsløse. Denne socialreform anses for udgangspunktet for opbygningen af den danske velfærdsstat i anden halvdel af det 20. århundrede.

Den danske krisepolitik ligner en succes. Arbejdsløsheden blev nedbragt, og beskyttelsen af den hjemlige industri skabte nye arbejdspladser i byerhvervene. Industriens produktion og beskæftigelse

var ved slutningen af 1930'erne langt større end før krisen. Forklaringen er, at den danske industri i overvejende grad producerede til hjemmemarkedet, og da det blev beskyttet mod udenlandsk konkurrence fra 1932, og staten hjalp landmændene til bedre indkomster, voksede industriens afsætningsmuligheder.

Erhvervsfordelingen af den erhvervsaktive befolkning i absolutte tal og procenter				
	1930	1930	1940	1940
Landbrug mm	501.000	38%	481.000	29%
Industri og håndværk	431.000	33%	632.000	38%
Handel mv.	196.000	15%	267.000	16%
Transport mv.	92.000	7%	114.000	7%
Offentligt ansatte	96.000	7%	148.000	9%
I alt	1.316.000		1.641.000	

Den socialdemokratiske statsminister Thorvald Stauning blev i 1930'erne en landsfaderlig figur.
W. Glud: Alfaderen, 1939.

Samling på midten

Den socialdemokratiske statsminister Thorvald Stauning blev en landsfader i Danmark, som Roosevelt blev det i USA. Under hans ledelse lykkedes det det danske politiske system at mildne krisens virkninger og ligefrem at vende udviklingen til opgang. Det betød, at såvel kommunisters som nazisters muligheder var meget små. Grupper af intellektuelle fattede sympati for den kommunistiske ideologi og var imponerede af de økonomiske resultater i Sovjetunionen, og en del arbejdere – især københavnske – sluttede sig til kommunistpartiet, men partiet var og blev lille – men velorganiseret.

Kommunismen slog ikke igennem, fordi der ikke i Danmark var store masser af undertrykte og forarmede arbejdere, og fordi den socialdemokratiske arbejderbevægelse havde givet arbejderne en betydelig indflydelse på samfundsudviklingen. Nazismen slog heller ikke igennem. Det danske nazistparti forblev et lille marginaliseret fænomen. Nazistisk og fascistisk tankegods blev opsamlet af yderligtgående landmænd i den bevægelse, der kaldtes Landbrugernes Sammenslutning. De hadede og afskyede fagforeninger og Socialdemokratiet og gled mod slutningen af 1930'erne over mod nazipartiet.

I Det Konservative Folkeparti og især i dets ungdomsafdeling var der en vis sympati for fascismen. Konservativ Ungdom efterlignede nazismens ceremonier med førerhilsen, uniformering og parader. Det

Konservativ ungdom efterlignede nazismens ceremonier, men den slags var kun krusninger på overfladen. København 1933.

var imidlertid krusninger af ringe betydning. Der kunne ikke med nogen troværdighed peges på en kommunistisk trussel i Danmark, og landets lidenhed betød, at der ikke var basis for en aggressiv dansk nationalisme.

Derimod skabtes der i trediverne et mønster for samarbejde og kompromisser mellem de fire store klassepartier – og det lagde grunden for den velfærdsstat, der udvikledes efter 1945.

19. Historikeren Vagn Dybdahl, 1975:

"De varige virkninger af perioden var, at ingen politisk retning mere kunne forestille sig et samfund overladt til kræfternes frie spil. Alle har siden, mere eller mindre stærkt, været indforstået med, at staten bør gribe ind i det økonomiske liv. Fuld beskæftigelse kom herefter til at stå i centrum for det politiske liv, selv om der har været nogen forskel på, hvor højt kravet har stået på prioriteringslisten".

Arbejdsspørgsmål, kapitel 4

1. *Hvordan forklarer bogen de økonomiske kriser mellem 1918 og 1939? Var de uundgåelige, eller skyldtes de helt eller delvist politikernes fejltagelser?*
2. *Hvordan kan man definere begreberne fascisme og nazisme? Hvorved adskiller fascismen sig fra et "almindeligt" nationalt, konservativt parti? (Se bl.a. citaterne 1, 2, 3, 6)*
3. *Hvordan forholder nazismen sig til de demokratiske værdier og grundprincipper? (Se bl.a. citaterne 2, 3, 8, 9)*
4. *Hvorfor kom fascisterne og nazisterne til magten i Italien og Tyskland? Hvilke divergerende opfattelser kan man finde her? (Se bl.a. citaterne 5, 7, 10, 11)*
5. *Hvilke forskelle og hvilke ligheder er der mellem nazismen og kommunismen?*
6. *Hvordan kan man forklare antisemitismen og jødeudryddelserne? (Se bl.a. citaterne 6 og 9)*
7. *Hvem var ansvarlige for jødeudryddelserne? Hvorfor er det spørgsmål stadig kontroversielt i Tyskland? (Se bl.a. citaterne 12, 13, 14)*
8. *Hvilken betydning har erfaringerne fra de tyske jødeforfølgelser for vores tid? Kan man lære noget af historien på dette punkt?*
9. *Hvordan blev den økonomiske krise bekæmpet i USA? i Danmark?*
10. *Hvorfor havde hverken kommunismen eller nazismen gennemslagskraft i USA og i Danmark i 1930'erne?*
11. *Hvilken betydning fik 1930'ernes krise for opfattelsen af statens rolle i det økonomiske liv? (Se bl.a. citaterne 16, 17, 19)*